

Haarlem als Hollands Jeruzalem

Haerlem Reeks nr. 18

De *Haerlem Reeks* is een uitgave van de Historische Vereniging Haerlem onder redactie van Maarten Brock, Frans Willem Lantink en Piet de Rooij.

Haarlem als Hollands Jeruzalem

De oorsprong van de toren van de
Grote of St.-Bavokerk

THOMAS H. VON DER DUNK

Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Vereniging Vrienden van de Grote of St.-Bavokerk en de Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek (SKOB).

Illustratieverantwoording

Afbeeldingen op het omslag: op de voorzijde de Bakenesserkerk, de Grote of St.-Bavokerk en het Stadhuis, op de achterzijde de Rotskoepel.

Auteur: 2, 3, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 58, 68

Mauritshuis, Den Haag: 1

Noord-Hollands Archief, Haarlem: 6, 7, 21, 35, 64, 65, 66, 67, 69, 70

Stadsarchief Leiden: 11, 60

Ronald Glaudemans: 14

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Amersfoort: 17, 18, 25, 28, 30, 31, 72

Zaans Archief, Zaanstad: 29

Museum Boijmans, Rotterdam: 37

Österreichische Nationalbibliothek, Wenen: 51

Frans Hals Museum, Haarlem: 55, 56

Stadsarchief Dordrecht: 57

Stadsarchief Amsterdam: 61

Hans Medart: 63

ISBN 978-90-8704-622-4

© 2016 Thomas H. von der Dunk & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Margreet van de Burgt, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	7
2 De bouw van de Bavo	15
De totstandkoming van de laatgotische kerk	15
Oudere torens en eerdere torenbouwplannen	17
Stenen toren versus houten toren	29
3 De vieringtoren en zijn voorganger	32
De bouw en bouwmeester(s) van de stenen toren	32
De ondergang van de stenen toren	35
De kwestie van de geschilderde maquette	37
De (on)mogelijke relatie met de Bakenessertoren	44
De huidige houten toren en zijn ontwerper	51
Latere lotgevallen van beide bestaande kerktorens	54
4 Voorlopers en navolgers	59
Jacob Symonsz van Edam	59
Mogelijke Nederlandse voorlopers van de Bavo	70
De toren van het Stadhuis van Haarlem	75
Een keizerlijke kroon op de Bavo?	83
Parallellen in Vlaanderen en Brabant	91
5 Jeruzalem als inspiratiebron	97
De heilige oorsprong van de ui	97
Het Bourgondische hof en Brugge	102
De Beierse parallel	106
6 Haarlem en het Heilige Land	111
Jeruzalembroederschappen en hun kapellen	111
Palmpaasprocessies	119
Haarlemse Jeruzalemvvaarders	123
De tocht naar Damiate	124
Een late epiloog: de Nieuwe Kerk	128
Een andere Tempel van Salomo	132
7 Slotwoord	137
Register van personen	140
Register van gebouwen	142
Over de auteur	144

1 Inleiding

De laatgotische Grote of St.-Bavokerk, in het hart van de stad aan de Grote Markt gelegen, is het bekendste gebouw van Haarlem. Er zullen de afgelopen eeuwen weinig bezoekers van de Spaarnestad geweest zijn, die het compleet links hebben laten liggen. In de meeste reisverslagen van buitenlanders wordt vanouds ook van de Bavo melding gemaakt, die sinds zijn voltooiing in het begin van de zestiende eeuw de tijden relatief ongeschonden heeft doorstaan. De katholieke St.-Bavokathedraal, die tussen 1895 en 1930 naar ontwerp van Jos Cuypers verrees, ligt te ver buiten het centrum om de hervormde Bavo in dat opzicht naar de kroon te kunnen steken. Ook voor de ‘canon’ van het stadsbeeld is hij al eeuwen nagenoeg onmisbaar; afbeeldingen van de Haarlemse Bavo kan men wereldwijd in tal van vooraanstaande musea aantreffen.

De Bavo is een van de grootste gotische kerken van Nederland, en het is ook de enige grote kerk in de Haarlemse binnenstad. Ofschoon hij zoals wel meer imposante stadskerken in Holland – te denken valt aan de Laurenskerk in Alkmaar en de Pieterskerk en Pancraskerk in Leiden – een hoge westtoren ontbeert en slechts een grote eikenhouten vieringtoren bezit, ondervindt hij geen concurrentie van andere hervormde bedehuizen, zoals de Bakenesserkerk ten noorden en de Nieuwe Kerk ten zuiden van de Grote Markt. Deze twee kerken beschikken weliswaar wel over een westtoren, maar deze heeft in beide gevallen slechts een betrekkelijk bescheiden formaat. Daardoor halen beide amper de nok van het buitengewoon hoog oprijzende kerkdak van de Bavo, dat daarmee een bijzonder imposante ‘sokkel’ voor de op zich bescheiden vieringtoren vormt. Met zijn hoogte van 74 meter boven straatniveau torent hij zo ver boven alle andere gebouwen in de stad uit. In 1518-1520 als laatste belangrijke onderdeel van de kerk opgetrokken, domineert hij inmiddels al bijna vijf eeuwen het stadssilhouet.

De toren van de Bavo roept tot de dag van vandaag vele vragen op, zowel van bouwkundige als kunsthistorische en iconografische aard, die gedeeltelijk met elkaar samenhangen. Ook een in 2002 verschenen lijvige studie, die geheel aan de toren was gewijd, vermocht niet op al die vragen een definitief en overtuigend antwoord te geven.¹ De bouwjaren mogen nog, dankzij eenduidigheid van de ar-

1 J. Temminck e.a. (red.), *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie* (Haarlem 2002). Hierin vooral van belang K. Emmens, ‘Een Brabantse oplossing voor een Hollandse kerktoren’ 10-22; en E. Vink, ‘De vieringtoren in de Haarlemse bronnen’, 75-87; voor de bouwtechnische kant M. Enderman, ‘De constructie van de Sint-Bavotoren’, 103-116; voor de eerdere torens M. Prins-Schimmel, ‘De geschiedenis

1. Gezicht op Haarlem van Jakob van Ruysdael rond 1650.

chiefbronnen, onomstreden zijn, maar dat geldt niet voor diverse andere kwesties. Drie hoofdvragen domineren vanouds de discussie die al meer dan een eeuw duurt, omdat de daarop in de loop der jaren gegeven antwoorden vaak wél nog steeds omstreden zijn. Ten eerste: wat voor toren(s) ging(en) aan de thans bestaande vooraf, en hoe zag(en) die eruit? Ten tweede: wie moeten als de ontwerpers van de opeenvolgende torens beschouwd worden, en hoe moet hun rol in dat opzicht worden

van de torens die op de Grote of Sint-Bavokerk stonden en aan de huidige vieringtoren voorafgingen', 44-51. Daarvoor was men als meest recente studie aangewezen op de korte passage bij H.E. Phaff, 'Sint Bavo, de St. Bavokerk en de Bavo-stad', in: J.N.de Boer e.a. (red.), *De Bavo te Boek. Bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St. Bavokerk te Haarlem* (Haarlem 1985) 17-19.

Het enige andere opstel dat uitsluitend aan de toren was gewijd, was een kort stukje van A.W. Weissman, 'De toren der Sint-Bavokerk te Haarlem', in: *De Bouwwereld* 19 (1920) 314-316; alsmede n.a.v. de restauratie: het typoscript van J. Prent en C.F. Janssen, *Plan tot de restauratie van de kruistoren van de Grote- of St. Bavokerk te Haarlem* (Haarlem 1963) (exemplaar in Noord-Hollands Archief); C.F. Janssen, 'De restauratie van de kruisingstoren op de Grote- of St. Bavokerk te Haarlem', in: *Openbare Werken Haarlem* (Haarlem 1967) 17-21; en M.S. Koops, 'Glorie van lood en bladgoud. Toren van Haarlems St. Bavo in vroeger luister hersteld', in: *Maandblad van de NZH* 46 (1968) no. 5 50-55 (opnieuw als: 'Toren van Haarlems St. Bavo', in: *De Klerk* 17 (1969) 9-12).

2. De Bavo gezien vanaf de Grote Markt.

geïnterpreteerd? En dan, als derde, in zekere zin afgeleide vraag: bestaat er een direct materieel verband – en zo ja, welk – tussen de torens van de Bavo en de Bakenesserkerk, die ongeveer uit dezelfde tijd moeten stammen en in de vormgeving duidelijk verwantschap bezitten?

Eén ding staat in elk geval vast: aan de huidige houten toren ging vanaf 1502 de constructie van een stenen vooraf, die al tijdens de bouw afgebroken moest worden omdat de vieringpijlers het onder het gewicht dreigden te begeven.² Daarvan is ditmaal niet alleen de ontwerper niet met zekerheid bekend, maar ook hoe deze toren eruit had moeten zien. Met name weten wij niet hoe het uiterlijk ervan zich verhiel tot dat van de thans bestaande, die in de specifieke gotische detaillering een in

² Veel archivalische gegevens m.b.t. tot de bouw van kerk en toren vindt men voor het eerst keurig in chronologische volgorde bij J.J. Graaf, 'Plaatsbeschrijving der S. Bavo-Kerk te Haarlem', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 4 (1876) 4-15; zie daarna ook F. Allan, *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, 4 delen (Haarlem 1874-1888), deel III (1883) 74-125; A.W. Weissman, 'Gegevens omtrent Bouw en Inrichting van de Sint Bavokerk te Haarlem', in: *Oud-Holland* 33 (1915) 65-80, 34 (1916) 166-180; dez., 'De Sint Bavokerk te Haarlem', in: *De Bouwwereld* 15 (1916) 209-212, 220-223, 228-230, 233-235, 241-243, 253-255. De oudste uitvoerige verhandeling die geheel gewijd is aan de kerk, vormt het boekje van J. Wolff, *Beschrijving der Grooten of St. Bavo-kerk te Haarlem* (Haarlem 1846).

hout omgezette stenen toren lijkt. In verband met die vraag staat het contemporaine schilderij – vaak als ‘geschilderde maquette’ betiteld – dat zich in de kerk bevindt, en in het verleden de aanleiding tot een afzonderlijke mini-discussie gegeven heeft, omdat de aard en bestemming ervan onzeker is. Het geeft de Bavo in voltooid toestand weer, met een vieringtoren die weliswaar erg op de huidige lijkt, maar er niet geheel identiek mee is. Door wie en met welke functie is het vervaardigd?

Een tweede bijtoneel van deze discussie levert de regelmatig gesuggereerde connectie met de nabijgelegen Bakenessertoren. Daarvan is niet bekend wanneer hij gebouwd is, maar de bekroning vertoont duidelijk overeenkomsten met die van de Bavo. Welke relatie bestaat er tussen beide, of tussen de Bakenessertoren en de afgebroken stenen vieringtoren van de Bavo? En welke relatie bestaat er vervolgens tussen deze drie en enkele andere (verdwenen) jongere torens – vooral die van de Grote Kerk in Hoorn en de Nieuwetoren in Leeuwarden – die eveneens sterk op de Bavo lijken? In hoeverre heeft de laatste elders school gemaakt? De aard van die relatie wordt daarbij overigens wel op een ander vlak gezocht. Bij de Bakenessertoren gaat het om een mogelijke in direct materiële zin – hergebruik van bouw materiaal – en bij Hoorn en Leeuwarden om een puur architectonische, namelijk slechts om compositorische overeenkomsten die een verklaring behoeven, die op persoonlijke connecties – het optreden van dezelfde bouwmeester – zouden kunnen wijzen.

Voor de vroege zestiende eeuw moet overigens ter verklaring van de uiteindelijke vormen van de Bavotoren aan de bouwmeestersvraag minder betekenis worden toegekend dan wij sinds de negentiende eeuw instinctief geneigd zijn te doen. De romantische geniecultus van de eenzaam scheppende individuele kunstenaar heeft in dat opzicht, door de daaraan gepaard gaande voorstellingen ook op een verder verleden terug te projecteren, tot de nodige vertekeningen geleid. Zeker in het geval van toepassing op de Middeleeuwen, waarin wij, als het de cultuurhistorische kaders van een laatgotisch bouwproject als de Haarlemse Bavo betreft, anno 1518 nog verkeren. Dat is weliswaar gelijktijdig met de hoogtijdagen van de Renaissance in Italië, met de eerste bouwfase van de Sint-Pieter in Rome, waarvan wij precies alle namen van de betrokken bouwmeesters kennen, en waarbij die van de belangrijkste ook altijd overgeleverd zijn geweest. Maar het is toch een heel ander tijdsgewricht.

Is op hen, ongeacht de ook hier in Italië – met pauselijke potentaten – nooit uit te vlakken grote rol van de opdrachtgever en zijn wensen, om die reden inderdaad het concept van scheppend kunstenaar van toepassing, het feit dat op de toren van de Bavo niet al eeuwenlang zo’n kunstenaarsnaam geplakt kon worden, zegt genoeg. In de Haarlemse archivalia zijn later wel enkele relevante namen opgeduikeld, maar wat hun preciese rol was en hoever hun invloed in ontwerptechnische zin reikte, blijft onduidelijk. Het gaat om in de praktijk ervaren ambachtslieden, niet om theoretisch geschoolde architecten. Hun status was dus een volledig andere: Jacob Symonsz van Edam, aan wie inmiddels de houten Bavotoren wordt toegeschreven, was qua betekenis en positie in geen enkel opzicht vergelijkbaar met een Bramante, Raffael of Michelangelo.

Hoezeer zijn belang dan ook, in terugblik, niet te zwaar aangezet moet worden: tegelijk is die naam toch niet geheel zonder belang, zoals dat evenmin voor de namen geldt die aan de stenen voorganger van de houten toren verbonden worden, Antoon Keldermans uit Mechelen en Cornelis de Wael uit Utrecht. De eerste stamde uit een bekende familie van Brabantse bouwmeesters, wier netwerk zich niet slechts tot Haarlem, maar zelfs tot Alkmaar uitstreekte. Bouwkundige kennisoverdracht, en dus ook architectonische vormoverdracht, verliep hier niet – zoals deels in Italië vanaf de Renaissance – via de theoretische weg van gedrukte, al dan niet rijk geïllustreerde tractaten, maar via de praktijk van bouwloodsen en rondreizende bouwkundigen. Dat geldt zeker voor technische kennis, die in het geval van een gewaagde – in het Haarlemse geval dus te gewaagd gebleken – opgave als een stenen vieringtoren van groot belang was. Juist die Keldermansen, als een familie van projectontwikkelaars in de hele (onder de Bourgondische hertogen steeds nauwer verenigde) Nederlanden actief, vormen daarvan een sprekend – en ook wel het bekendste – voorbeeld. Dat Keldermans uit Mechelen en De Wael uit Utrecht kwam, maakt het aannemelijk dat zij – betrokken bij de bouw van het meest ambitieuze kerkgebouw in de desbetreffende stad, respectievelijk de St.-Rombout en de Domkerk – hun daar opgedane ervaringen ook in Haarlem lieten gelden.

En op kleinere schaal gold dat vermoedelijk eveneens voor Jacob Symonsz van Edam. Zijn houten vieringtoren op de Bavo is, nog los van de interessante steenimitatie, tevens een technisch hoogstandje. Eventuele eerdere voorbeelden en de mogelijkheid dat hij op de hier gevonden oplossing voor constructie en vorm later bij soortgelijke opgaven zou teruggrijpen, maken in zijn geval een ontrafeling van zijn – hoe bescheiden in vergelijking met de Keldermansen ook – netwerk en geografische werkterrein in beginsel niet minder relevant.

Aan de drie sterk feitelijke vragen van zojuist kan en moet inmiddels namelijk een vierde toegevoegd worden, die de herkomst en de iconografische interpretatie van de gebezigde vormen betreft. De toren van de Bavo is namelijk zeer bijzonder en voor zijn tijd vrij nieuw, vanwege zijn afsluitende open uivormige beugelkroon, die totaal afwijkt van de puntige houten naaldspitsen die in de Middeleeuwen voor gotische torens gebruikelijk waren.³

Dat behoeft een verklaring. Het vormt een aspect van de toren, waaraan tot nu toe nog slechts sporadisch aandacht is besteed en dat zodoende juist in dit boekje een zeer groot deel van de aandacht zal opeisen. Daarom zal niet alleen de toren in zijn architectuurhistorische context – een vergelijking met voorlopers en navolgers behelzend – geplaatst moeten worden, maar ook in zijn cultuurhistorische. Welke inspiratiebronnen zijn er aan te wijzen? Wat valt er te zeggen over de architectoni-

3 Voor gotische torens en hun bekroningen zie E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland* (Amsterdam 1941) 41-84; alsmede F. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, deel II (Den Haag 1931) 23-29; M.D. Ozinga, *De gotische kerkelijke bouwkunst* (Amsterdam 1953) 18-24, 35-36, 44-46, 55-56, 79-81; T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen* (Leiden 2015) 23-39.

3. De Bavo vanuit het zuidoosten.

sche oorsprong van deze op dat moment nog zo uitzonderlijke bekroningsvorm, die nadien in het gewest Holland school zou maken?⁴ En tenslotte, maar niet in de laatste plaats: heeft deze vorm een bepaalde iconografische betekenis, en wat is daarvan dan de ideologische en cultuurhistorische context geweest?

Op al deze vragen zal ik in deze studie antwoord trachten te geven. Deze (grotendeels nog nieuwe) zoektocht, die de tweede helft ervan beslaat, brengt ons eerst – via Nederlandse voorlopers en een vroege, raadselachtige afbeelding van het tegenover de Bavo aan het andere uiteinde van de Grote Markt gelegen Stadhuis – in keizerlijke kringen. Uiteindelijk zal deze via Haarlemse connecties met het Bourgondische Hof, de Hollandse Jeruzalembroederschappen met de traditie van

⁴ Voor deze thematiek: E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot hun ontwikkelings- en vormgeschiedenis*, diss RUL (Leiden 1929); en Von der Dunk, *Toren* (nt 3, p. 11), 63-113, alsmede 125-143 en 157-182. Eerder summier Vermeulen, *Handboek* (nt 3, p. 11), II, 378-404. Vgl. ook Emmens, 'Brabantse oplossing' (nt 1, p. 7), 16-22, tot dusverre verder de enige die de houten bekroning van de Bavo in een breder architectuurhistorisch kader plaatst.

de Palmpaasprocessie, alsmede de bekende legende van de tocht naar Damiate, zelfs naar het Heilige Land blijken te voeren: naar de Tempel Gods in de stad van koning Salomo zelf. Een korte epiloog over de relatie daarvan met de Haarlemse Nieuwe Kerk sluit de beschouwing af, waarna dan een samenvattend slotwoord volgt.

Aan deze nieuwe iconografische en cultuurhistorische exercitie moeten echter de hoofdstukken voorafgaan die gewijd zijn aan de bouw van de Bavo – kerk en toren – zelf. Ofschoon ik mij voor de bouwkundige analyse van het gebouw sterk op andere auteurs baseer, mag deze hier niet ontbreken, al zal mijn antwoord op de drie boven geformuleerde oudere feitelijke vragen voor kenners mogelijk weinig nieuws bevatten. Desondanks kunnen zij ook hier niet verwaarloosd worden, omdat een antwoord op die vragen – of beter: een beargumenteerde keuze uit de reeds eerder door andere auteurs gegeven antwoorden – ook voor een beter begrip van de bredere context onmisbaar is. Het is noodzakelijk om eerst aan te geven, wat voor mij inmiddels de feitelijke grondslag aan vaststaande archivalische en bouwkundige gegevens vormt van mijn cultuurhistorische betoog.

Omdat zoveel aspecten van de vieringtoren omstreden zijn, of tenminste lang waren, zal dit betoog noodgedwongen regelmatig een sterk historiografisch karakter dragen, omdat de argumenten pro en contra een bepaalde interpretatie zo het beste tegen elkaar afgewogen kunnen worden. Dat is des te meer noodzakelijk, omdat de betrokken auteurs vaak voor een – met hun uiteenlopende wetenschappelijke achtergrond samenhangende – geheel verschillende benadering van de materie kiezen, en daarbij de neiging bezitten om anderssoortige argumenten en interpretaties die met de eigen zienswijze in strijd zijn niet zozeer te weerleggen, als wel te negeren.

Archivarissen, historici, kunsthistorici, architectuurhistorici en bouwkundigen kennen, op grond van hun eigen discipline, allen hun eigen favoriete benadering en daaraan gerelateerde selectie van het voorhanden geschreven en gebouwde bronnenmateriaal, dat bovendien niet in één keer in z'n geheel openbaar is gemaakt, maar slechts bij stukjes en beetjes bijeenverzameld is. Wat niet van pas kwam, of even niet paste, wordt veelal stilzwijgend weggelaten. Nieuwe inzichten zijn daardoor niet altijd duidelijk als zodanig herkenbaar. Slordigheden en misverstanden, wanneer auteurs zich op een terrein wagen waarop zij niet echt deskundig zijn, droegen vervolgens aan de verwarring verder bij. Daarnaast hebben boude, slechts op associatieve invallen berustende beweringen in de literatuur in de loop der jaren soms gaandeweg het karakter van vaststaande feiten aangenomen, zonder dat enig duidelijk bewijs voorhanden is. Archivalische gegevens vloeien, zeker vanaf de bouw van de stenen toren in 1502, in het geval van de Bavo weliswaar vrij rijkelijk, maar zijn, door hun droge en soms cryptische karakter, vaak multi-interpretabel, zeker in bouwkundig opzicht.

Het bouwwerk zelf vormt vaak een onmisbare bron, maar geeft na meer dan vijf eeuwen niet altijd even eenduidig op bepaalde vragen antwoord, zeker wanneer naast archivalia ook bepaalde chronologische gegevens uit de overleveringen in oude stadsgeschiedenissen met de nog aan de Grote Markt verbonden stenen

substantie verbonden moeten worden. In de loop van vijf eeuwen is er, ook zonder dat dat toen altijd zorgvuldig gedocumenteerd is, na de voltooiing van de kerk voortdurend op kleine schaal aan de Bavo geknutseld. De kerk is ook daarvoor niet in één grote ononderbroken bouwcampagne volgens één vooropgezet, consequent bouwplan tot stand gekomen. Bij vrijwel alle middeleeuwse kerken vormt het eindresultaat het product van een reeks van verbouwingen en herbouwingen, al dan niet in samenhang met instortingen en branden (waarvan archiefstukken reppen zonder exact uitsluitstel over de omvang van de verwoesting te geven), die alle hun sporen hebben nagelaten, sporen die vaak voor meerdere chronologische uitleg vatbaar blijken. De Bavo in Haarlem vormt geen uitzondering op deze regel.

Alleen door een zorgvuldige chronologische rangschikking, en daaraan gekoppelde historiografische analyse – wie beweert waarom wanneer wat en negeert kennelijk wie? – kan hierin zodoende enige orde geschapen worden. Alleen dan is het mogelijk om uit deze aanvankelijk onontwarbaar ogende knoedel van tegenstrijdige interpretaties per deelvraagstuk een conclusie te destilleren die – althans met de archivalische en bouwkundige kennis van nu – stand houden kan. Het is, juist omdat vorige auteurs door impliciete selectie vaak stilzwijgend een keuze voor een bepaalde interpretatie gemaakt hebben, voor het eerst dat dit, wat de toren van de Bavo betreft, zo systematisch gebeurt. Zelfs in het al genoemde, toch zeer lijvige, vorige boek uit 2002 dat in zijn geheel aan de toren was gewijd, ontbreekt dit historiografische overzicht, zoals dat ook voor de iconografische interpretatie en cultuurhistorische context gold. Daarom kan deze studie zowel wat het een als het ander betreft in een duidelijke leemte voorzien.